

Mi is az a jogállam?

Immár nemcsak személyes és társadalmi létünkben, de korunk állami és jogi szervezésében is egyre inkább olyan hívószavak kerülnek előtérbe, gyakran önálló életet kezdve, amelyek mintha valamiféle valláspótlék szerepben evilági létünk végső értelmét mutatnák nekünk. Ilyenként jelenik meg egyebek közt a jogállam,¹ a demokrácia vagy az emberi jogok. Mindeközben ezek egyike sem valahai vívmányaink egyszerű aktualizálása, hanem létrejöttük körülményeiből kiszakított, a név megtartásával tartalmát újraíró alkotása.

Történelmi távlatban a jogállamiság gondolata az utóbbi egy-két évszázad során olyan úgyszólván csodaszzerű metamorfózisokon ment keresztül, amiket a mögötte rejlő eszmeiség önmagában nem magyaráz, így pusztán ebből kiindulva ezek nem is igazán érthetők és még kevésbé indokolhatók. A felhasználás iránya, pontosabban instrumentalizálása az, ami változtatott. Hiszen a 'jogállam' egész gondolatiságának a voltaképpeni tartalma – és éppen a jogász számára – lakonikusnak és redundánsnak tetszik. Merthogy erőteljes leegyszerűsítéssel élve nem mond többet ennek tőszavúságánál: azért van a jog, hogy legyen; amennyiben tehát kötelezőnek mondatik, úgy tényleg kötelezzen – bárki tekintetében és bármiféle körülmények között. Eredendő jelentésmagja így a szabályoktól megalapozott legalitás formális megkövetelése. Ehhez kapcsoltak utóbb fokról fokra további formális követelményeket, hogy végül maga az államiság hivatását, küldetését vagy céleszményét kijelölő politikai és ideologikus várákozásokat úgyszintén e terminusba sűrítetten kérjék számon.

A német *Rechtsstaat* bő két évszázada az igazgatási bürokrácia jegyében azt követelte meg, hogy a jog címzetti körébe a civil alattvalókon túl kötelezettként az állami cselekvés teljes alanyi és tárgyi köre beletartozzék – a jog létrehozatalának apparátusa és eljárása csakúgy, mint bármely állami szerv működése

VARGA CSABA (1941) jogfilozófus, professor emeritus (Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jogbölcseleti Tanszék), kutató professor emeritus (Társadalomtudományi Központ Jogtudományi Intézete).

1 Az alapproblematika jogfilozófiai vetületének könyvméretű tárgyalására ld. Varga Csaba: *Jogállamiság – viták közegében*. Budapest, 2022, Ludovika Egyetemi Kiadó, 518.

bármiféle tétivel és esetével együtt. Az angolszász *rule of law* pedig a 19. és 20. század fordulója körül saját berendezkedése szellemét és működés módját tükrözően annak végső igényét fogalmazta meg, hogy bármely jogi választ igénylő konfliktusban bíróság mondja ki az adott esetre érvényes jogot.

Első megfogalmazódása idején mindez merőben *leíró* jellegű volt: német változatát államformatani jelölésként, az angolt pedig egész jogi civilizációja lényegét adó kijelölő jelzőként használták. Jó fél évszázaddal ezelőtt, a hidegháború konfrontációjában a jog uralma a Nyugat kiválóságának szimbolikus kifejezésére szolgált. Mai karrierje még egyértelműbben politikai használatával kezdődött, ti. azzal, hogy egyetlen nagyhatalomtól uralttá lett glóbuszunk, a világ ellensúly nélküli globalizálása immár *előíró* módon ezt tűzte ki a világ bármely sarkán elérendő normatív mérceként.

(A német változat *pokoljárása*) Az európai kontinens civiljogi rendszereiben így alapforma a legalitás formalizmusa. Ez következik magából a jogból, merthogy pontosan ennek jegyében és reményében hozták azt létre. Értéket tehát magában a jog szerinti működésben lát. Filozofikusan kifejezve, a jog önmaga számára maga definiálja saját beteljesedési rendszerét.² A társadalmi mozgások közvetlenségéből kiválva önálló szerepet játszik hát ilyen módon a jog; ebből következően pedig egész építménye „erkölcsi nézőpontból semleges, amennyiben a kérdéses eszköz felhasználásának a céljával szemben semleges”.³

Mivel bárminemű önkény lehetőségének kiküszöbölésére a jog mindig valamiféle előzetes minta szerinti eljárást kíván, egy *patterned pattern* megvalósultságát, ezzel egyre teljesebb jogiasításra, vagyis egyre bővülő normatermelésre ösztönöz. Amit viszont a francia közjogi kritika éppen saját jogállamiságát fenyegető legnagyobb veszélynek tekint. Ezért szól panaszlóan ennek termékeként mint „normatív dzsungelt” képező „barokkosan agyonzsúfolt” „jogtemetőről”, mely tehetetlenül sodródó „agyaglábú óriásként” néz a jövő elébe.⁴ Ami nem más, mint éppen a saját magától előidézett instabilitás, a jogbiztonság növekvő gyengülése. Aminek az áldása vagy átka viszont mit sem fog nyomni a latban: mindez máris eleve és előre igazolt, hiszen úgymond pontosan a jogállamiság jegyében, annak növelése jegyében történt. Nem véletlen tehát, ha maga a francia Államtanács állapítja meg, hogy e fejleményeknek köszönhetően „védelem helyett maga a jog válik fenyegetéssé”.⁵

2 Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról*, I–III. Budapest, 1976, Magvető.

3 Joseph Raz: *The Rule of Law and Its Virtue in The Authority of Law*. Oxford, 1979, Clarendon Press, 225–226.

4 Benoît Jadot: *Élaborer la loi aujourd’hui, mission impossible? Le point de vue d’un fonctionnaire in Élaborer la loi aujourd’hui, mission impossible?* Éd. Benoît Jadot & François Ost. Bruxelles, 1999, Publications de la Faculté universitaire Saint-Louis, 159.

5 Conseil d’État *De la sécurité juridique* [Rapport public annuel 1991]. Études et documents. La Documentation française, 1992, No. 43, 20.

Egy formalista szabály-pozitivizmus egyébként sem problémátlan, mert a szabályozásban megtestesülő államérdeket szolgálja ki közvetlenül – ahelyett, hogy a jogrend működésének alapvető ethoszaként az egyéni szabadság lehető kiteljesedését segítené.⁶ A jog voltaképpen hivatásaként így a valódi ember-szolgálat kritérium nélkül, egyenesen megnevezhetetlen marad, hiszen a jog alkalmazóját bármiféle egyéb irányban már eleve érzéketlenné és tehetetlenné formálta ez a követelmény – csaknem paragrafus-automata bábbá, kinek aligha marad már lehetősége egyedi helyzetek egyedi orvoslására. Azt jelenti ez, hogy a jognak kizárólag szabály-absztraktumok sorában történő megjelenítése óhatatlanul izolálja az egész képződményt a valóságos társadalmi folyamatoktól. Amely folyamatok szüntelenül zajlanak az élet áramában, s amely összességnek nem napi része és közvetítője, hanem csak a társadalmi egész rendszerében így vagy úgy ettől és egymástól is elkülönülő alrendszerek egyike a jog. Amely jog akkor lép működésbe, ha erre saját szabályai szerint érvényes felhívást kap, és akkor is úgy, ahogyan azt saját szabályai lehetővé teszik. Tehát amennyiben a joguralom szabályformalizmusa a mindennapok ethosának is részévé válik, úgy ez éppen gyengíti az emberek közötti kapcsolatban a közvetlenség (vagy kifejezőbb filozófiai terminológiával élve: a közvetítetlenség) pótolhatatlan erejét, és ezzel hozzájárulhat a valahol otthonosságnak a mindennapi életünkben szükséges érzete felszámolódásához. Hiszen azzal, hogy szabályt eszményít, máris táptalajt biztosít „azon tendenciának, hogy túlformalizálja és túlbürokratizálja azokat a viszonyokat és kapcsolatokat, amelyek pedig egészségesebben működnek, ha megmaradhatnak inkább informálisnak”.⁷ Ráadásul egy így felfogott jogállamiság „kizárja a hatalom jóindulatú gyakorlását. Formális egyenlőséget hoz létre ugyan – ami korántsem érdektelen erény –, de érdemben mégis tartalmi egyenlőtlenséget támogat egy olyan tudatosság kialakításával, amely gyökeresen szakítja el a jogot a politikától, az eszközöket a céloktól, az eljárásokat ezek kimenetelétől.”⁸ Végezetül, és különösen amennyiben kultusz-szá emelkedik, hozzájárulhat az egyéni kezdeményezőkézség lanyhulásához, gondolkodásmódjaink uniformizálódásához, végső soron bizonyos önkéntes intellektuális *gleichschalt*olódáshoz, egészen egyszerűen azzal, hogy standardizálva a reaklási és eljárásí módokat, hozzájárul „a független erkölcsi gondolkodás képességének lezárulásához”.⁹

(Az angol változat kérdőjelei) Amennyiben pedig bármiféle jogvitának egy független bíróság általi megvitathatóságára és végső eldönthetőségére, az ún.

6 Benjamin Nurkic: Legal Positivism: An Obstacle in the Process of Strengthening the Rule of Law in Bosnia and Herzegovina. *Journal of Liberty and International Affairs*, 7 (2021), 1, 94–105.

7 Jeremy Waldron: The Rule of Law in *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, June 22, 2016, <https://plato.stanford.edu/entries/rule-of-law/#OppoRuleLaw>, 7. pont.

8 Morton Horwitz: The Rule of Law: An Unqualified Human Good? *Yale Law Journal*, 86 (1977), 3, 561.

9 Waldron, uo.

justiciability általánosságára épül a *rule of law* gondolata, eleve felvetődik, hogy (amerikaiasan kifejezve) etnocentrikusan, azaz kifejezetten egy adott hely és idő véletlenszerűen, de történetesen adott módon kialakult egyedi rendje képez itt fogalmi alapot. Ami módszertanilag aligha védhetőbb megoldás, mint ha kikiáltanám magamat az ember típuszabványának, szokásaimat (jókat s rosszakat egyaránt) bármimmel együtt, amikben magam otthonos vagyok, a bárki vagy bármi más számára követendő mintát követelő normalitásnak. Amerikai gondolkodó hívta fel a figyelmet erre, „Dicey angolszász öngőzének szerencsétlen kitöréseként” arra, hogy e tér- és időbeli regresszió – azaz ahelyett, hogy bemutatna vagy példázna, egy funkciót egy térben és időben konkrét és egyedi, jelesül történelmi vívmánnyal azonosít – óhatatlanul magát a funkciót szűkíti le, s teszi egy hozzá képest külső térben úgyszólván követhetlenné. „A joguralmat ezzel egyrészt elbagatellizálták, mint egyetlen és kizárólagosan egyedüli nemzeti rendnek a specifikus örökségét, másrészt formalizálták is, mert mindvégig ragaszkodtak ahhoz, hogy ennek fenntartója nem lehet más, mint csakis az általuk történetesen örökölt eljárások és bírósági eljárásmodok adott halmaza.”¹⁰ Ám egyáltalán hogyan, miért és miként, és egyáltalán milyen alapon vezethető vissza a joguralom legalitása a pereskedésre? Mert valóban azért és attól lenne kívánatosan intézményesedett társadalmunkban egyáltalán jog, hogy „a pereskedés költséges luxusának éljünk, hogy az egyént bírósági párvialatok alaktalan könyörületének tegyük ki, olyan bírák kényszerének, akik [...] maguk is osztályzármasuk és fajiságuk, és egyáltalán az életben érvényesülő végtelen kavargású előítéletek korlátainak az elszenvedői”? És mindezt egy önmagában „üres és illuzórikus”, mert gazdasági egyenlőtlenségtől kísért jogi egyenlőség nevében tegyük?¹¹

Ráadásul a ma eszményképfomalása immár általánosított, sőt egyetemessé tett felfogásban mutatja be Dicey akkori azonosulását. Merthogy amikor élt, a bírói szerepjátszás még úgymond *phronesis*-meghatározódású volt, azaz korának bírósági esetmegvitatásai során még bármiféle megfontolást és körülményt nyitott esélyüként mérlegelt. Ám ez már régóta a múlté. „Mert mihelyt a megítélésben a hangsúly a deliberatív megközelítésről szigorú szabályalkalmazásra terelődött, a joguralomnak értelemuralomként felfogott régi eszméjét már más váltotta fel, hiszen a joguralomnak mint szabályuralomnak a modern gondolata lépett a helyébe.”¹²

10 Judith N. Shklar: *Political Theory and the Rule of Law in Political Thought and Political Thinkers*. Ed. Stanley Hoffmann. Chicago, 1998, The University of Chicago Press, 26.

11 William Seagle: *The Quest for Law*. New York, 1941, Knopf, 227. A szerző, aki mindazonáltal gyakorló ügyvédként a jog tényleges életét élte, így fejezi be e kifejtését: „Végül is a joguralom a legjobb esetben sem biztosított a tisztesség minimumánál többet a társadalmi küzdelemben.”

12 Martin Loughlin: *Swords and Scales. An Examination of the Relationship between Law and Politics*. Bloomsbury, 2000, Hart Publishing, 78.

Sőt a jogban csakúgy, mint mindennapi életünkben, kisiklatáshoz könnyen vezethet maga a jó szándék is. Merthogy a jog éppen joguralmi törekvésében ön maga eszközeinek további sűrítésére törekszik, amit újabb jogi garanciák beépítésével igyekszik elérni. Ez nyilván növeli az eljárási szabálytömeget, lehetőséget biztosítva arra is, hogy akár késleltessék, netalán éppen zsákutcába tereljék azt a helyzetet, amiben eredendően csakis dönteni kellett volna. Ráadásul ezt éppen meghozandó áldozatnak tüntethetik fel a joguralom oltárán, hiszen nemcsak védhetően, de a jog kötelező prudenciája okán éppen dicsérendő módon tehetik.¹³

(*Politizálódás*) A hidegháborús konfrontáció lassú elmúltával egypólusúan globalizálódó világunkban a nemzetközi diplomácia nyelvezetének részévé válva, a joguralmi igény maga is politizálódott, miközben egyre körülhatárolhatatlannabbul általánosodó formát öltött. Ám elveszítve eredendő azonosíthatóságát, voltaképpen ki is üresedett,¹⁴ sőt fokról fokra e nagyvilágon bármely ország teljesítményének az „egykönyvű” mérője, híveitől kérlelhetlenné tett¹⁵ kritériumává is tették. Ezzel viszont olyan többletfunkciókat vállaltattak általa, amelyeknek eleget tenni egymagában nyilvánvalóan képtelennek bizonyult – olyannyira, hogy már-már olybá kezd tűnni a mai helyzet, mintha ezzel egyenesen használhatatlanná válását, gyakorlati bukását készítenék elő.

Mert mi is a mai helyzet? Szerzők s a globális politikát alakító intézmények folyvást és szabadon egyéb követelményekkel dúsítják, csaknem egymással versengve, hogy ki tolmácsolja hívebben a kor szavát.¹⁶ Márpedig a tartalmiasítással, szubsztantív ismervekkel való kiegészítésekkel a jogállamiság hívószava mostantól kezdve nem egyszerűen önmagáról szól, hanem egy *politikai tervezetről*, aminek végső soron eredeti ön maga már csak csupasz álcául szolgál. Némi cinizmussal akár hozzá is tehetjük, hogy mindig így esett ez, amióta és amikor

13 „Az eljárásba kell menekülnünk” – ismerős példa a megkérdőjelezhetetlenül korrekt odázásra, gyakorlati elutasításra, ez esetben történetesen a hajdani Népszövetség főtítkáráról, Sir Eric Drummondtól idézve – Geneviève Tabouis: *Elsodort diplomácia*. Egy újságíró nő megfigyelései (1919–1939). *20 ans de suspense diplomatique*. Paris, 1958, Éditions Albin Michel (Budapest, 1967, Kossuth, 91 –, amikor először kellett volna egyik tagállamukat egy másik tagállammal szemben elkövetett agressziójáért elítélni.

14 „Mindenkire érte van, csak nem tudni, hogy pontosan mi is”, hiszen végső soron „úgyiszlólván annyiféle a felfogása, mint amennyi a védelmezője”. Brian Z. Tamanaha: *The Rule of Law for Everyone? Oxford Journal of Legal Studies* 22 (2002), 1, 101, illetőleg Olufemi Taiwo: *The Rule of Law: The New Leviathan? Canadian Journal of Law & Jurisprudence*, 12 (1999), 1, 154.

15 „A jogállamiság olyan önmagában vett értéként tétélezett, amelynek megalapozottsága nem vitatható és amelynek ügyében semmiféle kompromisszum nem képzelhető”. Jacques Chevallier: *Les doctrines de l'État de droit. Cahiers français* [La Documentation française 1998], No. 288, 8.

16 „Mihelyst megadjuk a lehetőséget arra, hogy a joguralom anyagi tartalommal gazdagodjék, egyfajta versenyt indítunk el, amelyben mindenki azért fog küzdeni, hogy kedvenc politikai eszménye befogadtassék a jogállamiság anyagi tartalmaként.” Waldron, 5. pont.

csak politikusok, diplomataik vagy gazdasági nyomásgyakorlók ragadták ki jogászok kezéből a jog ügyét, hogy ezáltal e földkerekségen az emberiség jólétének üdvét egyetemes érvénnyel mozdítsák elő.

(*Álcaforma: demokrácia, emberjogok, liberalizmus védelmére*) A jogállamiság egyetemessé kikiáltott követelésével manapság számosan voltaképpen a demokrácia és az emberi jogok biztosítását kívánják elősegíteni. Ez azonban valójában a jog eszközkénti lehetőségeinek a félreértése, amivel az e mögött meghúzódó politikai elgondolást is komolytalanná teszik. Mert „Azzal, hogy a jogállamra hivatkoznak, épp azt rejtik el, hogy a számukra lényegi kérdés a demokrácia kérdése: az tehát, hogy miként adják meg *annak* a politikai meghatározását, és nem az azt biztosító eszközöknek a meghatározását – ami persze nem önmagában aktuális, csak az előbbinek a meghatározása után. Vagyis az állam korlátozásának fedőszövege alatt a jogállamiság fogalmával voltaképpen az állam mögötti valóságos hatalmat alapozzák meg, minthogy azt legitimálják és teszik tartóssá.”¹⁷

Ennek ellenére állandósulni látszik egy ilyen kettős kapcsolat még az Európai Unió hivatalos állásfoglalásaiban is, jóllehet rokonszenvezői számára úgyszintén világos, hogy „Demokrácia és jogállam két különálló fogalom. Nem ugyanazt jelentik. Merthogy a demokrácia fogalma a politikai hatalom legitimációjának kérdésére utal. A jogállamiság fogalma pedig a hatalomgyakorlás eljárási és anyagi korlátait érinti.”¹⁸

(*Álcaforma: a nyugati civilizáció kiterjesztésére*) A legtöbben a joguralom mai globális követelését egyszerűen az egész *nyugati civilizáció álcájaként* fogják fel, esetleg bírálják. Már pedig ha „jogi civilizációnk egésze” az, ami e fogalomban megjelenik,¹⁹ akkor az elképzelhető civilizációk egyetlen kiválasztott változata lesz az, amit ez voltaképpen megtestesít.

Efféle tartalommal dúsításból azonban egyenesen adódik, hogy „túlzottan is telített”, ennél fogva „túlméretezett fogalom” lesz – és lett – mindebből. Egy ilyen gömböcméretűre sikeredő növekvés éppen arra képes, hogy „puha szivacs” gyanánt mindent magába szívjon, amit magunk a Nyugatnak tulajdonítunk. Ámde éppen ezért *annak* (és csakis annak) a természetes közege ez, és nem másé. Ebből pedig egyenesen következik, hogy már megvalósult – mert többé-kevésbé szervesen kifejlődött – határain túlra voltaképpen nem is terjeszthető ki.²⁰

17 Éric Millard: L'État de droit, idéologie contemporaine de la démocratie in *Questions de démocratie*. Publ. Jean-Marc Février & Patrick Cabanel. Toulouse, 2004, Presses Universitaires du Mirail [Amphi 7: Histoire], 18. pont, 140.

18 Olivier Jouanjan: L'État de droit démocratique. *Jus Politicum* (Juillet 2019), No 22, 14.

19 Mauro Bussani: The Rule of Law in the Global Perspective. *Italian Journal of Public Law*, 12 (2020), 2, 138.

20 Uo., 142-143, 148.

Mert „Számít a származás.”²¹ Ez a historicitás örök emberi és társadalmi jelenléte. Ebből adódik az otthonosságnak az az érzete, amelyben a kérdéses jelenség szabadon fejlődhet, a mindenkori ott és akkor körülményei közt optimális válaszokkal felelve az eseti kihívásokra. Ennek belátásával régi meggyőződésünk a jog minden formájának történetiségéről egyszersmind a *hic et nunc* körébe zárt, legalább is abból kiinduló *partikularitást* úgyszintén jelent. Tetőszólegesen tehát nem vihetők át máshová vagy más időre társadalmi produktumaink.²² Senki és semmi nem elvont közegben működik, hanem valós tér és idő meghatározódásaiban, annak elemeivel kölcsönhatásban. Kiterjesztése, máshová kisugároztatása így végső soron a teljes társadalmi összetettség és teljes historikum nyilvánvalóan lehetetlen átvitelét feltételezné.

(*Univerzalizálás, transzferálás*) Habár az Amerikai Egyesült Államoknak az Egyesült Nemzetek Szervezetétől átvetten adaptált hivatalos állásfoglalása a joguralomról alapvetően legalitásalapú, és nem hagy számottevő teret arra, hogy egyéb politikai vagy ideológiai tartalommal telítsék, kritikusai szerint mégis a Nyugatnak az egész világra kiterjesztett uralmi törekvését kísérli meg érvényesíteni akkor, amikor kimondottan joguralomra hivatkozik. Mert ha ezt teszi, úgy mindazonáltal „mindez csaknem annak kijelentésével ér fel, hogy nemcsak a joguralomnak meghatározó ura a Nyugat, de egyszersmind *bármiféle* jog meghatározó urának is kell lennie. [...] És ilyen módon azzal, hogy összefüggéseiből kivetkőztetetten meghonosítják, azaz »dekontextualizálva« »naturalizálják«, a joguralom kettős lehetőséggel néz szembe: vagy a Nyugat iránti opportunistának az esztelen szolgája lesz, vagy önmagából merítő látomásokat kezd el táplálni a világról, és ezek éppen arra bizonyulnak majd képtelennek, hogy bárki másnak a problémáit megértsék, még kevésbé képesen arra, hogy azokat meg is oldják.”²³ A *jurispathiának*, tehát a racionalitás egyedülvaló végtelenségének és bármire jogi megoldás lehetőségének a hite, ami már-már az irracionális epidémiájaként régóta áthatja Amerika belső jogéletét,²⁴ ezzel

21 Ez Paul Burgess *Neglecting the History of the Rule of Law: (Unintended) Conceptual Eugenics*. *The Hague Journal of the Rule of Law*, 9 (2017), 2, 195 fejezetének kezdő mondata.

22 „[A]z emberi magatartást s a politikát valóban irányító jog és intézmények nem lehetnek az ember egyszerű kreálmányai. Inkább egy folyamatos növekedésről vagy fejlődésről van szó, melynek során különösen politikusok és jogászok inkább megtalálják, semmint pusztán létrehozzák vagy feltalálják a jogot, annak a formába öntését vagy kodifikálását keresve, ami a pillanatnyilag adott társadalmi és politikai körülmények közt egy soha nem szűnő küzdelem és vita eredményeként majd jogként jelenik meg.” Johan K. de Vree: *The Rule of Law: Order and Disorder in Political Systems*. *Legal Issues of European Integration*, 10 (1983), 1, 10–11.

23 Bussani, 149, 150.

24 Paul F. Campos: *Jurismania*. *The Madness of American Law*. New York, 1998, Oxford University Press, x+198, illetőleg Varga Csaba: *Joguralom? Jogmánia? Ésszerűség és anarchia határmezsgyéjén Amerikában*. *Valóság*, XLV (2002), 9, 1–10 & in *Az év esszéi*, 2003. Szerk. Molnár Krisztina. Budapest, 2003, Magyar Napló, 99–114 [in <http://mek.oszk.hu/15100/15172/15172.pdf>, 98–113].

nemzetköziesítetté vált. Ily módon globális méretű gyakorlatában is egy *panacea*-ként mindentudó és mindenre gyógyírt hozó technológia lett belőle – olyan „technikai felszerelés, társadalomra alkalmazott gépezet, amit bárhová elcipelhetünk, és ott a hálózatba bedugva máris tetszőlegesen működtethetünk”.²⁵

Ennek fényében még inkább bizarrnak tetszik az a tántoríthatatlan nagyhatalmi törekvés (ami ráadásul már régóta dollármilliárdok elpocsékolásának ürügye),²⁶ amit hivatalos amerikai elnevezéssel demokrácia-exportként ismerünk. Ijesztő a perspektíva, ha számot vetünk azzal, hogy a ‘rule of law’ terminus 132 millió alkalommal fordul elő az interneten, ám az ‘export democracy’ is közel félmilliószor s az ennek csaknem szinonimáját képező ‘rule of law export/promotion’ specifikáció pedig kétszázezernél többször, miközben ez utóbbi elhivatottság az Egyesült Államokban immár pontosan ekként is nevezett önálló „iparággá” nőtte ki magát.

Ami a jogtranszfer változékony eredményeit illeti, utólagos értékelés szerint az erőltetett külső gyarmatosító joghatás úgyszólván sohasem járt eredménnyel abban, hogy a felkínált minta teljességében megvalósuljon s gyakorlatában az eredeti otthoni működésre hasonlítson, annak mintegy replikáját hozva létre; abban azonban mindig eredményesnek bizonyult, hogy megzavarja, összetörje, felszámolja annak a rendnek a finom társadalmi szövetét, ami az adott közösség eddigi (s esetleg ilyen kihívásoktól, interferenciáktól eleddig háborítatlan) életének, mindenkori túlélésének a záloga volt.²⁷ Világméretű tapasztalatot summáz az a kutatási eredmény, miszerint „Jogi anarchia jöhet létre egy új formális jogi rendszerből, ha nem áll mögötte társadalmi tőke, működő intézményi háttér és a megélésére irányuló fegyelem.”²⁸ Éljük egyetlen példával: miként is vonta meg a mérleget India egyik nemrégiben még funkcióban volt kabinetminisztere? „Hívhatjuk magunkat funkcionális anarchiának vagy diszfunkcionális demokráciának egyaránt. Biztos csupán egy dologban lehetek, nevezetesen abban, hogy egy joguralmat élő polgári társadalom minőségétől mi még fényévekre távol állunk.”²⁹ És nem más mondja ezt, mint egy kontinensnyi méretű ősi civilizáció hivatalos képviselője, kinek népe jó negyed évezrede megismerte már az angol civilizációs berendezkedés áldásait, sőt millióik meg is tapasztalták már személyesen, honosként megélve az Egyesült Királyság polgáraiként.

25 Martin Krygier: Institutional Optimism, Cultural Pessimism and the Rule of Law in *The Rule of Law after Communism*. Problems and Prospects in East-Central Europe. Ed. Martin Krygier – Adam Czarnota. London, 1999, Routledge, 82.

26 Ld. pl. James A. Gardner: *Legal Imperialism*. American Lawyers and Foreign Aid in Latin America. Madison, 1980, University of Wisconsin Press, xii+401.

27 Jean Gaudemet: Les transferts de droit. *L'Année sociologique*, 27 (1976), 29–59.

28 Frank Upham: *Mythmaking in the Rule of Law Orthodoxy*. Washington, 2002, Carnegie Endowment for International Peace, 33.

29 P. Chidambaram: The Citizen and the Rule of Law in *Rule of Law in a Free Society*. Ed. N. R. Madhava Menon. New Delhi, 2008, Oxford University Press, 21.

Nos, a kommunista diktatúra magyarországi első számú szörnyfigurája, az egyébként művelt, tanult és világlátott Rákosi Mátyás a második világháború végén Moszkvából hazatérve még így szónokolhatott: „Én nagyon jól tudom, hogy az angolszász kultúrának olyan hallatlan teljesítményei vannak egész kultúránk kialakításában, hogy nélküle el sem képzelhető a modern élet. Azt is tudom, hogy az angolszász életmód még hosszú évtizedekre, talán évszázadokra rá fogja nyomni a pecsétjét a modern fejlődésre. Ugyanakkor azonban tudom azt is, hogy egy életmódot, egy kultúrát nem lehet mesterségesen átültetni egyik országból a másikba.”³⁰ Am fél évszázaddal később a ma világhatalom Amerika várokozásai még változatlanul meg tudnak jelenni úgy, hogy „csupán »jó törvények bocsátandók ki«, majd várható, hogy másnap reggel felébredve mindenki akként jár majd el, mint ahogyan azt a fejlett mintaadó ország polgárai teszik”.³¹

Nem véletlen hát, ha hasonló helyzetekben a tudományos szakirodalom „a törvény-nyelv helyett a joguralmat megalapozó értékek” átvitelének/elfogadtatásának lehetőségét fontolgattatja.³² Miként egy amerikai külügyminiszter már 1957-ben a joguralom nemzetköziesített elősegítése egyetlen úttaként „a kölcsönös megértés növekedése [...] a bizalom általánossá válása” nélkülözhetetlen fontosságát hangsúlyozta,³³ mert „a jogállam nem a törvényhozásban, hanem a lelkekben s az erkölcsökben honol”.³⁴ Ezért pedig „nem építhetünk bizalmat a jogban s a jogintézményekben úgy, ahogyan például egy oltást beadhatunk; mivel ez nem adódhat másból, mint csakis az adott helyen meghatározó tömegek elköteleződéséből.”³⁵

(Az Európai Unió saját problémája) Az Európai Unióban egyfelől napjainkban adott egy úgyszólván hiszterizált légkör, amit éppen e terminus körül csatározva, ezt számon kérve keltenek, hogy a brüsszeli és strasbourgi központ, egy pillanatra *mainstream* politikai ágendáját nem követő tagállamokat is saját fősodrukba tereljenek be, másfelől pedig annak ténye, hogy ugyanakkor nem tudnak felmutatni az Európai Unióban érvényes olyan normatív meghatározást, amely az általuk szándékolt felelősségre vonást mintegy jogesetként érdemben és jogászilag értékelhetően megalapozhatná.

30 Rákosi Mátyás: A magyar demokrácia kérdései. In *Demokrácia*. Budapest, [1945], A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának kiadása, (Egyetemi Nyomda), 162.

31 Idézi Christopher May: *The Rule of Law*. The Common Sense of Global Politics. Cheltenham-Northampton, 2014, Elgar, 101.

32 Uo.

33 Christian A. Herter in *Department of State Bulletin*, 37 (1957), 228.

34 Yves Gaudemet in *L'État de droit*. Mélanges en l'honneur de Guy Braibant. Paris, 1996, Dalloz, 309.

35 Katharina Pistor: Advancing the Rule of Law: Report on the International Rule of Law Symposium Convened by the American Bar Association November 10, 2005. *Berkeley Journal of International Law*, 25 (2007), 1, 40.

E körülmény érdekes fénytörésben jelenik meg, ha azt is emlékezetünkbe idézzük, hogy ugyanakkor eleve nem feltétlenül problémátlan magának az Uniónak a jogállamisághoz fűződő viszonya. Kutatója szerint ti. „Intézményi eszményként az Európai Uniót nem a jogállamiság vezérli. Ehelyett a nagyrészt az EU jogrendje autonómiájának a szemszögéből szemlélt »jogállamiságot« pontosan azért állítja csatarendjébe, hogy megóvja jogát bármiféle lehetséges belső és külső vitatástól. Ám ez pontosan ellentéte annak, amit klasszikus felfogásában a jogállam takar [...]. Tehát klasszikus értelmét kifecamítva és mintegy cinikusan kifordítva, ezt a lehetséges vitatás lehetetlenítésének az eszközeként fogja fel.” Mert „Nem értékek tartoznak az EU megalapozó eszméihez, avagy – Joseph Weiler kifejezését parafrázálva – nem értékek azok, amik az EU örökítőanyagában található [...], hiszen...] a demokrácia és a jogállam csakúgy, mint most, mindig is láthatóan teljességgel a tagállamok gondjaira voltak és vannak bízva.”³⁶

Érdekes módon annak a jogilag védhetetlen helyzetnek az előállításához, hogy az Európai Unió tisztátalan módon jogi következményeket próbál kapcsolni egy olyan jogállaminak nevezett igényhez, amelyről a jogban alkalmazható operatív fogalmiság és meghatározottság híján jogi értelemben nem, csakis politikai, vagyis nem kötelező, de szabadon vitatható felvetésként vagy többségi/kisebbségi várakozásként lehet egyáltalán beszélni, maga a jogállami mivolt fluid képzete is nyilvánvalóan hozzájárulhatott. Az a körülmény tehát, hogy éppen körülhatárolatlanságánál fogva mindenkinek a maga módján kedves mondanivalót tartogatva egyszerű retorikai közhelyként, *toposz* gyanánt szolgálhatott. Magától adódó lehetőség ez, mert „Magának az elgondolásnak van retorikai ereje. A terminus merő használata gyakran csakis arra való, hogy bármiféle külön érvelés nélkül súlyt adjon egy adott követelésnek – akár olyan esetben is, amikor még az sem nyilvánvaló, hogy egyáltalán mi köze egyiknek a másikhoz.”³⁷ Ami már-már azt jelenti, hogy minél bizonytalanabb, de sejtetőbb képzetrel élünk, annál több irányban s annál több haszonnal kecsegtető fegyverre lelhetünk. Mert a gyakorlatban „az a körülmény, hogy a joguralomhoz eltérő meghatározásokat választunk, [...] bizony kényelmesen lerövidített lehetőséget teremt számunkra ahhoz, hogy a jogrendszer számos jellemzőjével foglalkozhassunk”.³⁸

36 Dimitry Kochenov: EU Law without the Rule of Law: Is the Veneration of Autonomy Worth It? *Yearbook of European Law*, 34 (2015), 1, 22, valamint 7: „A jogállamiságot értelméből kifacsartan az esetleges vitathatóság kikapcsolásának eszközeként értelmezik, ami pontosan az ellenkezője annak, amit a jogállamiság klasszikus értelmezésének jelentenie kell.”

37 Theo Rycroft: The Compatibility of the Rule of Law with Evil Regimes. *U. C. L. Jurisprudence Review*, 15 (2009), 124.

38 Adriaan Bedner: The Promise of a Thick View in *Handbook on the Rule of Law*. Ed. Christopher May & Adam Winchester. Cheltenham & Northampton, 218, Elgar, 47.

(Az *alapgondolat újragondolása*) Mi is áll hát az alapgondolatból kisugározott és ilyen vagy olyan módon származtatott mindezen megfontolások mögött? Nos, nem más, mint ugyanaz az Isten-képmás emberből³⁹ kiszakadó erkölcsi igény (ami lehet természetjogiasan spekulatív rekonstrukciós alapú vagy múltbéli gyakorlattól és hagyománytól megszentelt egyaránt), hogy amit természetesen, azaz teremtett világunkban eleve benne rejlő rend részének tart, azt érvényesen jelenlevőnek tarthassa függetlenül attól, hogy adott hely és idő tételes jogrendszerének volt-e, van-e erre külön normatív előírása. Számomra – talán csupasz szubjektív megérzésként – valami hasonlót jelent az angol-amerikai költő W. H. Auden 1939-ben született rejtélyes versének talán legrejtélyesebb sora: „A jog az A Jog.”⁴⁰ S talán erről, e bizonytalan, de mindig sejtetett és így mindig incselkedő s újabb válasz megfontolására késztető kettősségről írta témánk egyik mai, történetesen közép-európai gyökerű szakértője, hogy valaha „a király alá volt rendelve annak a jognak, amit nem ő alkotott, annak, aminek voltaképpen köszönhette a királyságát. S e jog megszegése vagy figyelmen kívül hagyása bizony joguralom-sértés volt, akár a király vagy bárki más is követte el azt.”⁴¹

Némi összefoglalással élve már e ponton, abban a mai komplexitásban, ami egy korlátozott használatú államtudományi fogalom (18–19. század) nehéz konfrontációs időkben véghezvitt politikai felfuttatásából (hidegháborús előnyfelmutatás), majd ennek világhatalmi globalizáló diplomáciai és világgazdasági nyomásgyakorlási eszközzé tételéből (napjainkban), tehát sokszoros transzformációjából – transzmutációjából és egyben denaturalizálásából – állt elő, midőn múltbéli történelmi megvalósultságok *descriptumát* jogi következményekkel járó *prescriptum* kikövetelésével váltotta fel, a joguralmi eszme számára két lehetőség adódik. Vagy folytatja évtizedekkel ezelőtt megkezdett útját, útmutatóként a világ *global village* gyanánt bejárását, ami alig vezethet máshoz, mint már bekövetkezett, de csúcspontját is majd feltehetően elérő teljes hatástalanodásához, amit máris jelez túlduzzasztása véletlenszerűségeiből adódó kiüresedése, bármiféle határozott jelentést immár nem közvetítőként használhatatlanná válása.⁴²

39 Ter 1:26–28; vö. https://en.wikipedia.org/wiki/Image_of_God

40 W. H. Auden: Law Like Love, http://web.mit.edu/cordelia/www/Poems/law_like_love.html. Érdekességgént jegyzendő meg, hogy a vers egészét Ronald Goldfarb: Is Law Like Love? W. H. Auden's report from 1600 Black Lives Matter Plaza (June 11, 2020) <http://www.washingtonindependentreviewofbooks.com/index.php/features/is-law-like-love> a szó szubjektív értésével, Nasser Hussain: Auden's Law Like Love. *Law, Culture and the Humanities*, 17 (2021), 1, 147 pedig „a pozitív jog tautológiái” egyik lehetőségeként, költői példázat gyanánt magyarázza. Magyarítója, Israel Efraim a kérdéses sort is gyönyörűen, de „A Törvény az Törvény, nincs mese” értelemben fordítja in https://www.magyarulbabelben.net/works/en/Auden%2C_W._H.-1907/Law%2C_Like_Love.

41 Martin Krygier: Inside the Rule of Law. *Rivista di filosofia del diritto*, II (2014), 1, 84.

42 A denaturáció bosszújának tetszik Sajó András: The Rule of Law as Legal Despotism: Concerned Remarks on the Use of »Rule of Law« in Illiberal Democracies. *The Hague Journal of the Rule Law*, 11 (2019), 2–3, 376 kényszerű következménylevonása, miszerint „[a] joguralomnak

Vagy pedig visszaveszi a jog azt, ami már legkorábról az övé volt (s amiben, ha volt politikum, az mindig a jog természetszerű közegének soha ki nem utasított, mert végsőkéig ki nem utasítható részét képezte). Mert tisztában van azzal, hogy „tisztán a jogról való teoretikus reflexióhoz tartozik mindazon fogalmak meghatározása, amelyek lényegét adó alaprétege jogi. Ámde amikor a politikai kisajátítás meghamisítja a fogalom jogi lényegét, az elméleti jogművelőnek minden fegyverével élnie kell ahhoz, hogy erre rámutasson.”⁴³

Mi tehát e körképből, a változó alakulások, ethoszok, remények és ezek olykor megsemmisítő bírálatai sorából a voltaképpeni következtetés? Következtetés, amely fényt vethet a ma tényeire s ebből adódóan talán jövőendő sorára is?

Mindenekelőtt az, hogy amennyiben a joguralom eszméje úgy, amilyen formában mára intézményesített, valaminek a mércéje, úgy alkalmasnak kell lennie arra, hogy általa mérjünk, vagyis a kívánatos minőség fennálltának megállapíthatósága vagy ellenőrizhetősége céljából kiválasztott tetszőleges tárgyat e mércével összevethessük. A jogban ilyen mérés, azaz egy elvont szabályban meghatározott eset (*casus iuris*) és egy a jogi státusában megítélendő cselekvés, állapot vagy helyzet ilyen összemérése csakis valamiféle tények fennállásának vagy fenn-nem-állásának a bizonyításával lehetséges. Ami eleve azt jelenti, hogy jog esetévé csakis olyasmis tehető, amit azt megtestesítő vagy képviselőre alkalmasan helyettesítő tények halmazaként már előzetesen definiáltak a jog megalkotásakor. Pontosabb kifejtésben ez azt jelenti, hogy az adott közösség számára rossznak vagy jónak érzett cselekményt, állapot vagy helyzet előállását jogilag kizárólag akkor tudjuk minősíteni (büntetni vagy jutalmazni), ha ennek valamiféle közmagatartását (mint például veszélyes üzem működtetője tiszta tudatállapotát alkohol- és kábítószer-mentessége műszeres mérésével) immár törvényi tényállásként (*Tatbestand*) is meg tudjuk határozni. A jogállamiság igényéről vagy követeléséről azonban egyetlen jogalkotó – sem nemzeti, sem nemzetközi – nem definiált még törvényileg olyan tényeket, amelyek jogeset konstituálására alkalmasak volnának egy jogi eljárásban, azaz amely tények fennállásának ilyen eljárásban történő bizonyítása jelenthetné maga a jogállamiság fennállásának vagy fenn-nem-állásának a jogi bizonyosságát.

Az az egyébként legfeljebb megközelíthető eszmény viszont, amit jogállam néven ismerünk, körülírásokkal bizonytalannal jellemezhető, de kimerítően, határai

az okos illiberális demokráciák általi rendszerszerű sérelmét ugyancsak nehéz bizonyítani, mert (1) az Európai Uniónak nincsenek közös világos határkövei, és még ha ilyeneket kemény szigorral utólag meg is fogalmazhatna, ami aligha valószínű, visszamenőleges alkalmazása akkor is felettébb problémás volna (hiszen a joguralom iszonyodik bármiféle természetjogtól); (2) jogi fogalomként a joguralom attól függetlenül bizonytalan, hogy összefüggéseiből kiindulva formálisan nyilván lehetne találni sérelmi helyeket (olyanokat, mint például a visszaható hatály tilalmának sérelme vagy a felhatalmazás hiánya).”

43 Drieu Godefridi: *État de droit, liberté et démocratie. Politiques et Sociétés*, 23 (2004), 1, 101. pont.

éles megvonásával meg nem határozható. Következésképpen mivel nem tény-állásszerűsíthető, nem is válhat operatív fogalommá a jogban. Ezért nevezi a tudományfilozófia a „lényegileg vitatott fogalmak” egyikének,⁴⁴ a tudományos leírások fogalmiságainak logikai osztályozása pedig olyannak, ami az egyértelmű definiálhatóságú ún. *osztályfogalmakkal* szemben csupán példázásokkal és egyéb jellemzésekkel körülírható ún. *rendfogalomnak* minősül.⁴⁵

Már pedig e minősége nem csupán meghatározhatatlanságát jelenti, hanem annak szükségképpeniségét is, hogy a mégis meghatározandóság esetleges kényszerében sem válhat mássá, mint amit természete engedélyez számára. Vagyis bárminemű körülmények között függeni fog attól, hogy megszámlálhatatlanul sok lehetséges és egyaránt releváns vonatkozása közül melyikről is beszélünk,⁴⁶ és hogy milyen összefüggésben, kik és milyen érdekből vagy célból érvelnek ennek jelentéséről.⁴⁷ Megfontolandó ugyanakkor, hogy a meghatározottságnak és meghatározhatóságnak ez a hiánya ugyanakkor nem teher-tétel, hanem annak előfeltétele, hogy funkciójának egyáltalán megfelelhessen⁴⁸ – esetünkben tehát annak, hogy egy *eszmény* kifejezése legyen. Ám egy eszmény, ami voltaképpen nem más, mint civilizációs önnemesedésünk megszakitatlan folyamata, a való életben nem „elérhető”, nem is „megvalósítható” és még kevésbé „beteljesíthető”, legfeljebb megközelíthető – valamelyest ilyen vagy olyan értelemben, többé vagy kevésbé. És ugyanez áll megfordítva is: a jog bármely ténye legfeljebb példázza, de nem adja ki ennek teljességét.⁴⁹

Tartalma a meghatározó elemek legszűkebb jogi felfogásában is olyan értékek, célok és utak kavargása, amelyek, mivel természetszerűleg eltérő irányokba mutatva egyszersem mind egymásnak is feszülnek, minden konkrét egyedi helyzetben mérlegelést, egyensúlyozást igényelnek – már csak azért is, mert ezeknek ilyes kompromisszum nélkül történő maximálása (vagy akár csak teljes kielégítésük megkísérlése vagy támogatása) éppen egymás közti kioltásukat eredményezné. Tehát eleve nem valamiféle „igen” vagy „nem” típusú kategóriáról

44 Ld. W. B. Gallie: *Essentially Contested Concepts. Proceedings of the Aristotelian Society*. New Series 56 (1955–1956), 167–198.

45 Ld. Carl G. Hempel & Paul Oppenheim: *Der Typusbegriff im Licht der neuen Logik*. Leiden, 1936, A. W. Sijthoff, vii+130 és Gustav Radbruch: *Klassenbegriffe und Ordnungsbegriffe im Rechtsdenken. Revue Internationale de la Théorie du Droit*, XII (1938), 1, 46–54.

46 Richard H. Fallon, Jr.: *The »Rule of Law« as a Concept in Constitutional Discourse. Columbia Law Review*, 97 (1997), 1, 1–56.

47 Knut Traisbach: *Judicial Authority, Legitimacy and the (International) Rule of Law as Essentially Contested and Interpretive Concepts: Introduction to the Special Issue. Global Constitutionalism*, 10 (2021), 1, 75–90, II. fejt.

48 E „fogalmak vitatott természete nem »megoldandó«, mert éppen ez a lényeges a céljaihoz”. Uo., III. fejt.

49 „Mivel jelentős a joguralom eszményisége, egyértelműen számolnunk kell vele, el kell kerülnünk azonban, hogy ilyen vagy olyan formát öltésével vagy intézményi megoldásával azonosítsuk vagy ilyesmire visszavezessük.” Martin Krygier: *Transitional Questions about the Rule of Law: Why, What and How? East Central Europe / L'Europe du Centre Est*, 28 (2001), 1, 32.

van szó, hanem legkülönfélébb kívánalmakat magában sűrítő eszményiségről, irányról, amely felé a jog minden aktualizálásában törekednünk kell. Hogyan? Ellentmondásosan és kompromisszumokkal. Hiszen kizárólag az *akkor és ott* egyedi megoldása teremthet bármiféle akkor és ott optimális egyensúlyt.

Sőt, ha történetesen élhetnénk is fogalmával mérceként, megválaszolása még adott helyen és időben, kultúrán és hagyományon belül sem történhetnék egyszerű igennel vagy nemmel, merthogy ez hosszas bemutatást, példázások sokaságát, érvek és ellenérvek kiegyenlítődéjét feltételezné. Vagyis a végső mérleg nem szélső értékek feltétlensége közti félig-meddig tartományokban, hanem bármiféle határozott válasz lehetetlenségében rejlik. Merthogy a való lét konkrét helyzeteiben sohasem egy fogalomból elvontan kibontható igényösszesség érvényesül, hanem egymást kioltó irányok közti kompromisszumkeresés, amiben – mint éppen a német alkotmánybíróság fejtette ki egykor – „maga az alkotmányos elv is a ténybeli körülményektől függően konkretizálandó”.⁵⁰

(*Végső kérdések*) Mi hát akkor ez a jelszó valójában? Mire hivatkoznak voltaképpen, amikor a maradék világot a fejlődésben élenjárók ezzel kívánják boldogítani? Miről állították hát (mint hamarosan kiderült, alaptalanul⁵¹) a nemzetközi fejlesztés Amerika-központú ügynökségei, hogy bevezetése, kérelhetetlen érvényre juttatása, nem szűnő tökéletesítése korrelál a gazdasági növekedéssel? Nos, amit benne igenelünk, az a Nyugat ethosának kivetítése a jogra. Ezen belül „távolról sem valamiféle összjóság foglalata ez, hanem voltaképpen egyetlen csillagzat csupán a modern politikai értékek összeállításában, jelesül a demokrácia, az emberi jogok, valamint a gazdasági szabadság társaságában”.⁵²

Mindez viszont azt jelenti, hogy „gyökerében politikai és nem technikai vállalkozás”⁵³ az, amiről beszélünk. Ebből viszont következik, hogy „nem kell hordoznunk tovább kiégett fogalmát”,⁵⁴ mert – ébred már rá lassan a Világbank is – „Miért kellene nekünk annak eldöntésével foglalatostkodnunk, vajon fennáll-e egy adott társadalomban »joguralom« vagy sem, amikor valójában mindannyian azt kérdezzük, vajon jó-e ez a társadalom, vagy sem?”⁵⁵

50 1BVL14/76 [Urteil vom 21.06.1977] 193 in <https://openjur.de/u/60105.html>.

51 Thomas Carothers: *Promoting the Rule of Law Abroad. The Problem of Knowledge*. Washington, D.C. 2003, Carnegie Endowment for International Peace, 7, illetőleg *Economics and the Rule of Law: Order in the Jungle. The Economist* (March 13, 2008), http://www.economist.com/displaystory.cfm?story_id=10849115.

52 Waldron: *Legislation...*, 119.

53 *Economics and the Rule of Law*.

54 Louis Henkin: *International Organization and the Rule of Law. International Organization*, 23 (1969), 3, 656–661.

55 [World Bank] *The Rule of Law as a Goal of Development Policy* [a brief prepared by Matthew Stephenson] (2001), <http://www1.worldbank.org/publicsector/legal/ruleoflaw2.htm>

Az Európai Unió jogállamisági vitái azonban valamiféle régi ortodoxiáról szólnak. Merthogy úgy forgatják, mintha jogi eszköz volna, egy régről ismert eszmény érvényre juttatása világszerte. De csalárdul, mert immár zsarolásra kész világhatalmi döntéshozók politikai közegébe helyezve s ezzel átemelve a jogból az erőpolitika terebélyére, utóbbiak tetszése szerinti tartalmi bővíthetőséggel úgy, hogy a mindenkori mában megejtett ilyen újításaikat egy már elismert tegnapi csomagoltan kísérlik meg kieroszakolni. Olyan magától értetődéssel, mintha valamely állam valamikori, tehát *status quo ante* megfontolt kötelezettségvállalása a mindenkori mára, vagyis bármiféle *status quo post* véletlenszerűségére önműködően szintén kiterjedhetne.

Mácsai István: Papp Zoltán (olaj, farostlemez, 47x38 cm, 1965; Téglás Flóra tulajdona), © Gyuricza Máttyás